

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.58>

САМОЗАХИСТ ЯК ФОРМА ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Ратушна Б.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри права
Львівського національного університету
ветеринарної медицини та біотехнологій
імені С.З. Гжицького
ORCID: 0000-0003-2645-9242
e-mail: bogdana.ratyshna@gmail.com*

Ратушна Б.П. Самозахист як форма захисту цивільних прав в умовах воєнного стану в Україні.

У статті здійснено дослідження особливостей самозахисту як форми захисту цивільних прав, зокрема в умовах воєнного стану. Встановлено, що Цивільний кодекс України передбачає різні можливості захисту цивільних прав, серед яких науковці виокремлюють юрисдикційні і неюрисдикційні форми захисту. Виявлено, що юрисдикційні форми захисту конкретизовані у чинному законодавстві і здійснюються різними спеціально уповноваженими на цей вид діяльності державою органами із властивим кожному з них певним порядком діяльності. До юрисдикційних форм зараховують судову, адміністративну та нотаріальну форми. Серед них провідне місце надається судовій формі захисту.

Досліджено, що неюрисдикційні форми захисту цивільних прав не мають чіткого законодавчого окреслення та дозволяють вчиняти будь-які дії, що сприятимуть захисту порушеного права чи запобігатимуть такому порушенню. Самозахист цивільних прав належить до неюрисдикційних форм захисту і має здійснюватись із застосуванням засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Доведено, що захист цивільного права у третейському суді чи міжнародному комерційному арбітражі можна зараховувати до неюрисдикційних (альтернативних) способів захисту цивільних прав лише в тому разі, якщо сторони третейського (арбітражного) розгляду виконують рішення цих недержавних органів добровільно. Якщо ж сторона конфлікту відмовляється від виконання рішення третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу, яке ухвалене на користь іншої сторони, то в цьому разі можуть бути застосовані юрисдикційні способи захисту права шляхом звернення заінтересованої особи до суду для визнання та надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу, якщо його місце знаходиться за межами України (ст. 474 Цивільного процесуального кодексу України) або для видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду (ст. 483 ЦПК). Якщо за такими зверненнями буде застосований державний примус у вигляді примусового виконання рішень третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу органами Державної виконавчої служби (ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження»), то таку форму захисту не можна вважати самозахистом, адже в цьому випадку здійснюється діяльність судових органів та Державної виконавчої служби, тобто юрисдикційних органів.

Висловлено міркування про те, що в часі війни, який зараз переживає наша держава, важливість самозахисту як правової можливості захистити свої цивільні права без залучення допомоги державних інституцій значно зростає. Констатовано, що самозахист є найменш законодавчо врегульованою формою захисту цивільних прав і потребує більш детального правового регулювання.

Ключові слова: юрисдикційні форми захисту цивільних прав, неюрисдикційні (альтернативні) форми захисту цивільних прав, самозахист.

Ratushna B.P. Self-defense as a form of civil rights protection under martial law in Ukraine.

The article examines the peculiarities of self-defence as a form of protection of civil rights, in particular, under martial law. The author establishes that the Civil Code of Ukraine provides for various possibilities of protection of civil rights, among which scholars distinguish jurisdictional and non-jurisdictional forms of protection. It is found that jurisdictional forms of protection are specified in current legislation and are carried out by various bodies specially authorized by the State for this type of activity with a specific procedure inherent in each of them. Jurisdictional forms include judicial, administrative and notarial forms.

The article shows that non-jurisdictional forms of civil rights protection do not have a clear legislative definition and allow for any actions which will contribute to the protection of the violated right or prevent such a violation. Self-defence of civil rights belongs to non-jurisdictional forms of protection and should be carried out with the use of countermeasures which are not prohibited by law and do not contradict the moral foundations of society.

The author proves that the protection of civil rights in arbitration or international commercial arbitration can be classified as non-jurisdictional (alternative) ways of protecting civil rights only if the parties to arbitration (arbitration) proceedings voluntarily comply with the decisions of these non-state bodies.

If a party to the conflict refuses to enforce an arbitral award or international commercial arbitration decision made in favour of the other party, jurisdictional remedies may be applied by the interested party applying to the court for recognition and enforcement of the international commercial arbitration award if its seat is outside Ukraine (Article 474 of the Civil Procedure Code of Ukraine) or to issue a writ of execution to enforce an arbitral award (Article 483 of the Civil Procedure Code of Ukraine). If such applications are subject to state coercion in the form of enforcement of arbitral awards or international commercial arbitration by the State Enforcement Service (Article 3 of the Law of Ukraine 'On Enforcement Proceedings'), this form of protection cannot be considered self-defence, as in this case the activities of the judicial authorities and the State Enforcement Service, i.e. jurisdictional bodies, are carried out.

The author suggests that in the time of war which our country is currently experiencing, the importance of self-defence as a legal opportunity to protect one's civil rights without involving the assistance of state institutions is growing significantly. It is stated that self-defence is the least legally regulated form of civil rights protection and requires more detailed legal regulation.

Key words: jurisdictional forms of civil rights protection, non-jurisdictional (alternative) forms of civil rights protection, self-defence.

Постановка проблеми. Потреба вдосконалення правових форм захисту цивільних прав в Україні не втрачає своєї актуальності та нагальності. Саме тому покращення правового регулювання захисту суб'єктивних цивільних прав є об'єктом постійної уваги наукової спільноти правників України.

Стан опрацювання проблематики. Низка науковців детально досліджувала окреслену тематику чи окремі її аспекти (О. Антонюк, Н. Бондар, Т. Лісніча, Л. Ляшевська, Л. Стецюк, І. Єфремова, О. Рудницька та ін). Однак особливо гостро потреба у захисті цивільних прав постала в часі воєнного стану в нашій державі, коли через постійні обстріли порушена нормальна робота органів судової влади на прифронтових територіях, а перебої електропостачання спричиняють серйозні труднощі у роботі судів та інших органів державної влади та місцевого самоврядування на відносно віддалених від лінії зіткнення територіях України.

У таких умовах важливим є забезпечення можливості правового захисту суб'єктивних прав в Україні, в тому числі й цивільних прав.

Мета статті: здійснити правову характеристику самозахисту як різновиду неюрисдикційних способів захисту цивільних прав та надати оцінку ефективності застосування самозахисту в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктивне право може бути лише тоді визнане мірою можливої поведінки уповноваженої особи, коли воно забезпечене (гарантоване) від неправомірного впливу зовнішніх чинників. Така гарантія найбільш ефективно втілюється у можливості вимагати захисту цивільного права та інтересу. Під захистом суб'єктивних цивільних прав та інтересів в науковій літературі розуміють правозастосовну діяльність, що здійснюється компетентним ор-

ганом або безпосередньо уповноваженою особою у випадках, визначених законом, з метою відновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного права та інтересу [1, с. 151].

Відповідно до ч. 1 ст. 15 ЦК підставами захисту цивільних прав та інтересів є їх порушення, невизнання або оспорювання [2].

Залежно від суб'єктів, які здійснюють захист, розрізняють дві основні форми:

– юрисдикційну форму захисту цивільних прав та інтересів, що здійснюється різними спеціально уповноваженими на цей вид діяльності державою органами із властивим кожному з них певним процесуальним порядком діяльності;

– неюрисдикційну форму захисту цивільних прав та інтересів, яка становить сукупність дій уповноваженої особи з відновлення порушеного права без звернення за захистом цього права до компетентних державних органів й організацій [3, с. 23–29]. Так, юрисдикційна форма захисту цивільних прав та інтересів включає в себе судову, адміністративну та нотаріальну форми. Судова форма захисту є основною. Відповідно до ЗУ «Про судоустрій та статус суддів» [4] кожному гарантується захист його прав, свобод та законних інтересів незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону. Захист цивільних прав здійснюється в адміністративному порядку шляхом звернення до вищого органу (посадової особи) або іншого уповноваженого органу. Так, відповідно до ст. 17 ЦК Президент України здійснює захист цивільних прав та інтересів у межах повноважень, визначених Конституцією України.

Захист цивільних прав може вчинити і нотаріус шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом (ст. 18 ЦК). Так, відповідно до ст. 5 ЗУ «Про нотаріат» [5] нотаріус зобов'язаний сприяти фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду. Відповідно до ст. 34, 88 цього Закону нотаріуси вчиняють виконавчі написи, якщо подані документи підтверджують безспірність заборгованості або іншої відповідальності боржника перед стягувачем та за умови, що з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років.

Якщо для вимоги, за якою видається виконавчий напис, законом встановлено інший строк давності, виконавчий напис видається у межах цього строку. Такий виконавчий напис може бути пред'явлено до примусового виконання протягом трьох років з моменту його вчинення.

Деталізація правового порядку захисту цивільних прав шляхом вчинення такої нотаріальної дії як виконавчий напис нотаріуса передбачена Наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 282/20595 «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» [6].

Зокрема, відповідно до глави 12 зазначеного Порядку передбачено, що захист цивільних прав здійснюється нотаріусом шляхом вчинення виконавчого напису. Виконавчі написи вчиняються нотаріусами на документах, які встановлюють заборгованість або передбачають повернення майна. Якщо виконавчий напис не вміщується на документі, що встановлює заборгованість, то він має бути продовжений чи викладений повністю на прикріпленому до документа спеціальному бланку нотаріального документа.

Виконавчий напис нотаріуса набирає чинності з дати його реєстрації в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій, про що зазначається у тексті самого виконавчого напису (глава 11 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України).

Коли йдеться про неюрисдикційну (альтернативну) форму захисту цивільних прав, то вчені-правники виділяють такі ознаки альтернативної форми захисту цивільних прав:

- 1) неюрисдикційна форма має характер приватного (недержавного) застосування;
- 2) така форма передбачає юридичну рівність сторін та осіб, які сприяють врегулюванню суперечки;
- 3) ця форма має переважно договірний характер правовідносин та відсутність елемента доказування;
- 4) сторони самостійно, за загальним правилом, обирають осіб, що сприятимуть вирішенню конфлікту;
- 5) при застосуванні даної форми переважає диспозитивний метод, зокрема, у процесі використання способів альтернативного захисту;
- 6) особливістю є відсутність єдиної процесуальної форми, встановленої нормами права для обраного сторонами способу альтернативного захисту;

7) неюрисдикційні способи застосовуються у приватно-правовій сфері, втручання органів влади є мінімальною, а отже може бути забезпечено конфіденційність та негласність вирішення спору;

8) відповідні акти, прийняті внаслідок застосування способів альтернативного захисту, виконуються сторонами спору на добровільній основі [7].

До неюрисдикційних форм захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів належить самозахист. *Самозахистом* є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства (ст. 19 ЦК).

Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства.

Слід погодитись, що роль та місце самозахисту у цивільному праві значно недооцінювалися, а найефективнішою формою захисту цивільних прав і законних інтересів учасників правовідносин вважався саме судовий захист [8, с. 63–69].

Виділяють такі ознаки самозахисту:

- самозахист застосовується у випадку порушення цивільного права чи загрози його порушення (протиправних посягань);
- самозахист застосовується у разі порушення цивільного права особи, яка захищається або іншої особи;
- самозахист здійснюється в односторонньому порядку (тобто, без звернення до компетентних органів);
- самозахист реалізується лише у формі дії;
- способи самозахисту не повинні бути заборонені законом та не суперечити моральним засадам суспільства;
- способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням;
- спрямованість дій при самозахисті на забезпечення недоторканості права, усунення порушення, ліквідацію його наслідків;
- способи самозахисту можуть бути встановлені актами цивільного законодавства чи договором або можуть обиратися самою особою;
- можливість майбутнього оскарження дій особи, яка самостійно захистила своє право, до компетентних органів.

Залежно від сфери поширення способи самозахисту поділяють на:

- такі, що застосовуються у договірних зобов'язаннях (оперативні санкції, наприклад, передбачені ст.ст. 665, 666, 672, 690 ЦК);
- такі, що застосовуються у недоговірних зобов'язаннях (заподіяння шкоди в стані необхідної оборони) [8, с. 63–69].

Погоджуючись із позицією, що самозахист здійснюється лише у формі дії, варто додати, що дія має бути у формі активної поведінки, зокрема шляхом ведення переговорів, діалогу *безпосередньо* із порушником чи потенційним порушником суб'єктивного цивільного права або із залученням *посередників* (медіаторів) [9, с. 35–41].

Варто зауважити, що серед науковців-правників підтримується позиція про те, що до самозахисту варто зараховувати також здійснення таких форм захисту як звернення до третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу [9, с. 35–41].

Однак, як видається, захист цивільного права у третейському суді чи міжнародному комерційному арбітражі можна зараховувати до неюрисдикційних (альтернативних) способів захисту цивільних прав у формі самозахисту лише в тому разі, якщо сторони третейського (арбітражного) розгляду виконують рішення цих недержавних органів добровільно.

Якщо ж сторона конфлікту відмовляється від виконання рішення третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу, яке ухвалене на користь іншої сторони, то в цьому разі можуть бути застосовані юрисдикційні способи захисту права шляхом звернення заінтересованої особи до суду для визнання та надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу, якщо його місце знаходиться за межами України (ст. 474 Цивільного процесуального кодексу України) або для видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду (ст. 483 ЦПК)[10].

У разі позитивного вердикту суду за такими зверненнями до особи боржника може бути застосований державний примус у вигляді примусового виконання рішень третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу органами Державної виконавчої служби (ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження») [11].

Як видається, таку форму захисту не можна вважати самозахистом, адже в цьому випадку здійснюється діяльність судових органів та Державної виконавчої служби, тобто юрисдикційних органів.

Якщо ж під час здійснення самозахисту особа переступила межу закону чи порушила моральні засади суспільства і внаслідок цього порушила права інших осіб, то такі особи мають право звернутись до суду за захистом. В цьому разі суд повинен встановити чи мало місце порушення закону і чи були порушені моральні засади суспільства при здійсненні самозахисту. Якщо суд надасть позитивну відповідь на ці запитання, то це означатиме, що особа вчинила не самозахист, а порушення закону і має бути притягнута до юридичної відповідальності за свої дії.

Висновки. Таким чином, Цивільний кодекс України передбачає різні можливості захисту цивільних прав, серед яких науковці виокремлюють юрисдикційні і неюрисдикційні форми захисту. В той час, коли юрисдикційні форми захисту є конкретизовані у чинному законодавстві, то неюрисдикційні форми не мають чіткого законодавчого окреслення та дозволяють особі вчиняти будь-які дії, що сприятимуть захисту порушеного права чи запобігатимуть такому порушенню.

Самозахист цивільних прав належить до неюрисдикційних (альтернативних) форм захисту і має здійснюватися із застосуванням засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Не можна вважати самозахистом дії особи, хоча і спрямовані на захист свого права, але вчинені з порушенням закону чи моральних засад суспільства, що призвело до порушення прав інших осіб. Тому, якщо ж під час здійснення самозахисту особа переступила межу закону чи порушила моральні засади суспільства і внаслідок цього порушила права інших осіб, то такі особи мають право звернутись до суду за захистом. Якщо суд, за заявою заінтересованої особи, констатує факт порушення закону та (або) порушення моральних засад суспільства при спробі здійснення самозахисту, то має притягнути до юридичної відповідальності особу порушника.

Отже, під час війни, яку зараз переживає наша держава, важливість самозахисту як правової можливості захистити свої цивільні права без залучення допомоги державних інституцій значно зростає. Проте, самозахист є найменш законодавчо врегульованою формою захисту суб'єктивного цивільного права і потребує більш детального правового регулювання. Адже правова межа між законністю і беззаконням при здійсненні самозахисту цивільних прав є дуже тонкою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільне право України: підручник: У 2-х кн./ О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін., За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. 2-е вид., доповн. і перероб. К.: Юрінком Інтер, 2015. Кн. 2. 640 с.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n1039> (дата звернення 23.02.2025).
3. Єфремова І.І. Особливості захисту приватних прав неюрисдикційними способами врегулювання правових спорів (конфліктів). *Економіка. Фінанси. Право*. 2021. № 6/1. С. 23–29.
4. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII / *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 31, ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> (дата звернення 23. 02.2025).
5. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII / *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 1993, № 39, ст. 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> (дата звернення 23.02.2025).
6. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 282/20595. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12> (дата звернення 23.02.2025).

7. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України: навчальний посібник: за ред. канд. юрид. наук, доц. О.Б. Верби-Сидор. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. 2021. 416 с. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3835/1/verba-sydor_26-05-21.pdf (дата звернення 24.02.2025).
8. Рудницька О.П., Дем'янчук В.М. Неюрисдикційні способи захисту цивільних прав. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 6. С. 63–69.
9. Подковенко Т. Альтернативні способи вирішення спорів: розвиток концепції. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 1 (13). 2018 р. С. 35–41.
10. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2004, № 40-41, 42, ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 24.02.2025).
11. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2016, № 30, ст. 542. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> (дата звернення 24.02.2025).